

## תוכן העניינים

|    |         |
|----|---------|
| יא | פתח דבר |
| יג | הקדמה   |
| יז | מבוא    |

### ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית

|    |                               |
|----|-------------------------------|
| 1  | החלק הראשון: חלק הדקדוק       |
| 63 | החלק השני: חלק השוואות המילים |

### הארות

|     |                              |
|-----|------------------------------|
| 299 | הארות לחלק א: הדקדוק         |
| 441 | הארות לחלק ב: השוואות המילים |
| 489 | נספחים                       |
| 533 | מפתחות                       |
| 555 | הקיצורים הביבליוגרפיים       |

## תוכן עניינים מפורט

|    |                                                                        |
|----|------------------------------------------------------------------------|
| יא | פתח דבר                                                                |
| יג | הקדמה                                                                  |
| יז | מבוא                                                                   |
| יז | 1. כתבי היד של אלמואזנה                                                |
| כו | 2. על הערבית-היהודית בכתבי היד                                         |
| לא | 3. על המחבר והחיבור, המהדורות והמחקרים בעת החדשה ושיטת המהדורה הנוכחית |

### ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית

|    |                                                           |
|----|-----------------------------------------------------------|
| 1  | החלק הראשון: חלק הדקדוק                                   |
| 1  | פרק 1: הפרק על מהות השם                                   |
| 10 | פרק 2: הפרק על התכונות הדבקות בשם                         |
| 17 | פרק 3: הפרק על הזוגי והריבוי ומה ששוות בו שתי הלשונות בזה |
| 19 | פרק 4: הפרק על המספר                                      |
| 21 | פרק 5: הפרק על לשון זכר ולשון נקבה                        |
| 26 | פרק 6: הפרק על מהות הפועל                                 |
| 30 | פרק 7: הפרק על התכונות הדבקות בפועל ואופן נטיית בנייניו   |

|     |                                                       |
|-----|-------------------------------------------------------|
|     | פרק 8: הפרק על הפעלים העלולים ומידת דמיון שתי         |
| 39  | הלשונות בהם                                           |
| 49  | פרק 9: הפרק על חלוקת הפעלים ביציאה [למושא]            |
| 55  | פרק 10: הזכרת מה שיוצאים אליו הפעלים היוצאים והעומדים |
| 58  | פרק 11: הזכרת סוגי ה'פעולים'                          |
| 63  | <b>החלק השני: חלק השוואות המילים</b>                  |
| 63  | [הקדמה]                                               |
| 69  | האות אל"ף                                             |
| 109 | האות בי"ת                                             |
| 124 | האות גימ"ל                                            |
| 126 | האות דל"ת                                             |
| 128 | האות ה"א                                              |
| 131 | האות זי"ן                                             |
| 133 | האות חי"ת                                             |
| 171 | האות טי"ת                                             |
| 179 | האות יו"ד                                             |
| 194 | האות כ"ף                                              |
| 204 | האות למ"ד                                             |
| 212 | האות מ"ם                                              |
| 218 | האות נו"ן                                             |
| 224 | האות סמ"ך                                             |
| 237 | האות עי"ן                                             |
| 258 | האות פ"א                                              |
| 264 | האות רי"ש                                             |
| 287 | האות שי"ן                                             |
| 295 | האות תי"ו                                             |
|     | <b>הארות</b>                                          |
| 299 | <b>הארות לחלק א: הדקדוק</b>                           |
| 299 | המבנה של חלק השוואות הדקדוק                           |
| 304 | הארות לפרק 1: על מהות השם                             |
| 321 | הארות לפרק 2: על התכונות הדקדוקיות בשם                |
| 328 | הארות לפרק 3: על הזוגי והריבוי                        |
| 329 | הארות לפרק 4: על המספר                                |
| 333 | הארות לפרק 5: על לשון זכר ולשון נקבה                  |
| 350 | הארות לפרק 6: על מהות הפועל                           |

- 358 הארות לפרק 7: על התכונות הדבקות בפועל ואופן נטיית בניינו  
 374 הארות לפרק 8: על הפעלים העלולים  
 410 הארות לפרק 9: על חלוקת הפעלים ביציאה (למושא)  
 הארות לפרק 10: הזכרת מה שיוצאים אליו הפעלים היוצאים  
 426 והעומדים  
 433 הארות לפרק 11: הזכרת סוגי ה'פעולים'  
**441 הארות לחלק ב: השוואות המילים**  
 441 שבעת סוגי השוואות המילים בהקדמה לחלק ב  
 463 הארות לעריכה המילונית  
 469 תופעות שונות בהשוואה  
 477 ענייני דקדוק או תחביר או סמנטיקה בהשוואות המילים  
 484 שש הארות ארוכות לחלק ב

#### **נספחים**

- 489  
 491 נספח 1: מעט מן הידע על המצוי בדפים החסרים מחלק א  
 493 נספח 2: המקורות הערביים לערכים בכתבי היד ז ו-ח  
 498 נספח 3: שחזור 30 ערכים בחלק השוואות המילים  
 נספח 4: שחזור 10 ערכים לפי חכמי הלשון העברים המביאים  
 505 ביאורים בשמו של בן ברוך  
 510 נספח 5: שלוש הערות על הקשר בין הערבית לעברית בדקדוק  
 512 נספח 6: על תבניות הפירוש של המילים במילונים הערביים  
 521 נספח 7: הציטוטים מריב"ג  
 529 נספח 8: תיקונים למקורות ב"ב

#### **מפתחות**

- 533  
 535 מפתח א: הלשונות המצויות בחיבור  
 538 מפתח ב: חכמי הלשון העברים והערבים וספריהם הנזכרים בחיבור  
 539 מפתח ג: ספרי הלשון העבריים והערביים הנזכרים בחיבור  
 540 מפתח ד: פסוקים מן הקראן ומן התנ"ך  
 541 מפתח ה: המשוררים הערבים הנזכרים בחיבור ורשימת בתי השיר  
 552 מפתח ו: פתגמים ערביים המובאים בחיבור  
 552 מפתח ז: מבחר ביטויים וניבים ערביים נפוצים המובאים בחיבור  
 553 מפתח ח: סיפורים ואנקדוטות בחלק המילוני

- 555 הקיצורים הביבליוגרפיים

## פתח דבר

פרופ' דן בקר ז"ל (י"א בתמוז תרצ"ה / 12.7.1935 – ט"ז באדר ב' תשפ"ב / 19.3.2022) היה פרופסור לערבית בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה ובחוג ללשון העברית בפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנשין באוניברסיטת תל אביב. את דרכו המדעית פרץ בשנת 1977 עם הגשת חיבור הדוקטור "ה'רסאלה' של יהודה בן קוריש" שכתב בהדרכת שני החוקרים המובילים דאז בחוכמת הלשון העברית והערבית, פרופ' יהושע בלאו ופרופ' אהרן דותן, זכר שניהם לטובה ולברכה. כעבור שבע שנים הוציא בקר חיבור זה במהדורת קבע ומייד יצאו לו מוניטין של חוקר דגול בתחום חוכמת הלשון העברית בימי הביניים. החיבור הוא מלאכת מחשבת, מהדורה לתפארת של רסאלה, עם מבוא מלומד ומדויק, כולל הרקע ההיסטורי, הניתוח הפילולוגי ועוד, דבר דבור על אופניו. הוא תרגם את הנוסח הערבי של רסאלה תרגום עברי מודרני, מדויק ואלגנטי. כל פרט בספר במקומו, ואף שכרגיל במחקר ניתן לחלוק על הנחה, על השערה או על סברה, כפי שקרה בפועל, מהדורת רסאלה נשארה מופתית ועומדת בעינה עד היום, ובוודאי תעמוד כך לדורות.

ראשית היכרותי עם דן בקר הייתה דרך הרסאלה אך כעבור שנים אחדות זכיתי לפגוש אותו אישית, לרוב בכינוסים מדעיים, ושם יכולתי להתרשם שהוא מרצה דגול ובן שיח ידידותי ביותר. אף עמדותי על מידה נדירה שלו: שלא נפגע מכך שחולקים על דעתו ואף שמח על כך, סימן גדול למידת הענווה שהייתה טבועה בו ומן הסימנים של תלמיד חכם מובהק.

גם יצירתו שלאחר מכן מדויקת להפליא ומבוססת על עובדות מוצקות. תגלית אחת מיוחדת שלו הרעיש עולמות בשעתה. הרצאתו בקונגרס העולמי האחד עשר למדעי היהדות בשנת תשנ"ג על הנושא "ר' יונה אבן ג'נאח מעתיק ממדקדק ערבי" הכתה בתדהמה את חוקרי הלשון העברית וחוכמת הלשון העברית בימי הביניים. בהרצאה זו הוא חשף את ספרי הדקדוק הערביים הממשיים שהיו על שולחנו של רבי יונה אבן ג'נאח, גדול חוקרי הלשון העברית במאה האחת עשרה, ביניהם של סיבוייה, מברד, אלזג'אג'י, אבן ג'ני ועוד, והוכיח את הזיקה הזאת באותות ובמופתים. אומנם כבר היה ידוע עליה באופן כללי, אך בקר שם על השולחן ציטטות ממשיות באורכים שונים. אחרי מאמרים אחדים ריכז בקר לימים את כל החומר בספרו המופתי "מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח" (1998).

בשנים שלאחר מכן הוא חקר את התופעה גם בנוגע לחיבורו של רבי יצחק

אבן ברוך, בן זמנו הצעיר של רבי משה אבן עזרא, "כתאב אלמואזנה בין אללגה אלעבראניה ואלערביה" (=ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית) והפליא להראות בספרו "מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברוך" (2005) שאבן ברוך נזקק לכתאב אלעין של אלכ'ליל אבן אחמד, איש המאה התשיעית, ובעיקר לאחד הקיצורים שלו מאת אלז'ביד. אפשר לומר שגם זה היה הלם תרבות, כי דבר אחד הוא לדעת על זיקה באופן כללי ודבר אחר לגמרי לחשוף עקבות ממשיים לקיומה. בקר הצליח להכניס אותנו למעבדות של אבן ג'נאח ושל אבן ברוך וזה הישג מדעי אדיר.

הספר הנוכחי הוא מהדורה של כל שרידי "כתאב אלמואזנה" הנזכר, מתורגמים ומבוארים, כולל פענוח המובאות מן השירה הקלאסית הערבית, עם מבוא ומפתחות וכל הנדרש. לצורך החיבור הוא לא רק טרח לכנס את כל קטעי הגניזה השייכים לחיבור, אלא אף התאמץ לשחזר ערכים למילון המשווה מתוך אזכורים ורמיזות בחלקי החיבור השונים וכן מתוך מובאות מן החיבור שציטטו חכמים מאוחרים. אף שבקר עסק בחיבור זה שנים רבות ואף שהתקין אותו לפרקיו במידת מה, ככל שבריא אותו אפשרה לו, למרבה הצער הוא לא הספיק להוציאו לאור בחייו.

רעיתו חוה תבל"א עשתה מאמצים כבירים והשקיעה ממון רב כדי שהספר יראה אור וכולנו חייבים לה תודה על פנינה זו שלא ירדה לטמיון. היא הפקידה בידי את מלאכת העריכה המדעית של הספר. מבחינה מדעית בקר עשה כדרכו עבודה מופתית, אבל כדי לברך על המוגמר היה צריך להשלים פרטים חסרים ולערוך את כל הספר. הפקדנו את מלאכת העריכה וההתקנה בידי האמונות של ד"ר אלנתן חזן והוא השביח את הספר והתקין אותו בצורה מיטבית.

הינה כמה דוגמות לעניינים טכניים שהרשינו לעצמנו להתערב בהם, הכול מתוך טובת הקורא וטובת הספר, וכמובן מתוך היכרותי העמוקה עם דן בקר ועם מפעלו, ואני משוכנע שהיה סומך את ידו על תיקונים ושיפורים אלו: תיקנו שגיאות הקלדה ופעמים גם את הלשון ועדכנו את הכתיב לפי כללי האקדמיה ללשון העברית; יצרנו רציפות במספור ההערות לאורך כל פרק בפני עצמו; ד"ר חזן אף טרח לבדוק את נוסח המהדורה אל מול כתבי היד המקוריים ולפעמים אף לשפר את הקריאה. כמו כן הוא קבע גופן מיוחד לטקסט עברי המשובץ בתוך הערבית או להיפך, והקפיד על כל אות וכל תג; השלמנו מקורות שבקר לא איתר לכמה בתי שיר ערביים וכך לבתי שיר שלא תרגם, ולפעמים עמדה לנו המומחיות של חוקר עמית בתחום, בייחוד של ד"ר איאס נאסר, המומחה הגדול לשירה הערבית, מהאוניברסיטה העברית, ואנחנו אסירי תודה לו. זיהויי, תרגומי והארותי הובאו בשמו. תוספות העורך שלא היו בטקסט המקורי של דן בקר הובאו להלן בין [ ] .

אהרן ממזן,

ערב חג השבועות תשפ"ה

## הקדמה

פְּתָאב אֱלִמוּאזְנָה בִּין אֱלִלְגָּה אֱלַעְבְּרָאנִיָּה וְאַלְעֶרְבִיָּה (=ספר ההשוואה בין הלשון העברית לערבית, להלן: אלמואזנה) נכתב על ידי יצחק בן ברוך. המחבר חי ופעל בספרד במחצית השנייה של המאה האחת עשרה ותחילת המאה השתים עשרה. החיבור עוסק בהשוואה בין העברית לערבית, הן בדקדוק והן באוצר המילים. החיבור נכתב בערבית באותיות עבריות, כמקובל ביהדות ספרד באותה תקופה, והוא נחלק לשני חלקים: (א) השוואות דקדוק; (ב) השוואות מילים.

החיבור לא הגיע אלינו בשלמותו, וכתבי היד ששרדו ראו אור בידי המלומד הרוסי פאוול קוקובצוב בשני פרסומים: בשנת 1893 ובשנת 1916. קוקובצוב תרגם באורח חלקי את הטקסט לרוסית (ארכאית), וכתב בפרסום משנת 1893 מבוא בשפה זו.

פנחס נָכְטֶר, מלומד יהודי אמריקני, כתב עבודה מקיפה באנגלית על החיבור הכוללת מבוא ותרגום חופשי ומקוצר. עבודה זו היא במידה רבה תרגום של דברי קוקובצוב מרוסית לאנגלית (וראו לציין כי את כל המובאות של המילים הערביות הוא המיר לאותיות ערביות). המחקר ראה אור אחרי פטירתו של נכטר, בשנת 1964.

בשנת 1980 נכתב על ידי מאמר קצר על כמה השלמות לחלק של השוואות המילים, לפי מובאות בשמו של בן ברוך בחיבור מְקַאֲלָה בְּאַלְחֶדִיקָה פִּי אֱלִמְאָז וְאַלְחֶדִיקָה (=מאמר בגן בעניין המטפורה והמציאות) מאת ר' משה אבן עזרא, ובפירוש לנביאים של הפרשן התימני בן המאה הארבע עשרה אברהם בן שלמה. תיאור ניתוח השוואותיו של בן ברוך, לצד דיון במחברים אחרים, מצוי גם במאמר מקיף של פרופ' דוד טֶנָא שפורסם בשנת 1983, אך בעיקרו של דבר הוא מטפל רק בהשוואות המילים.

בשנת 2005 יצא לאור המחקר שלי (בעברית) "מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברוך" בסדרה "מקורות ומחקרים בלשון העברית ובתחומים הסמוכים לה" בעריכת אהרן דותן, בהוצאת אוניברסיטת תל־אביב. לקראת סיום העבודה במחקר הזה הציע לי פרופ' דותן לפרסם מהדורה ביקורתית של אלמואזנה, שתכלול לראשונה לצד הטקסט הערבי גם תרגום מלא לעברית, וללא כל היסוס קיבלתי את ההצעה. להלן הסיבות המצדיקות הוצאה לאור של מהדורה זו:

- א. למעשה אין מהדורה של ממש של החיבור, אלא רק של הטקסט הערבי, ותרגומים לא מלאים לרוסית ולאנגלית.
- ב. בטקסט שפרסם קוקובצוב נתגלו מעט מקרים של פענוח לא נכון של מילים בכתבי היד, ואצל וכטר – מקרים רבים למדי של השמטות, טעויות (כולל שגיאות כתיב) והערות המעידות על אי־הבנה של עניינים שונים מן הטקסט.
- ג. נתגלו שני כתבי יד שלא שימשו את קוקובצוב: 1. כתב יד מאוסף פירקוביץ (Evr. Arab. I 2383) ובו שישה דפים מחלק ב, מהערך **חפש עד ידע** (נעלמו מעיני קוקובצוב? אין בהם חומר חדש אלא רק תיקונים למצוי); 2. שלושה דפים מן אלמואזנה נתגלו ב־1995 ע"י פרופ' אהרן ממן בספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק, ובהם חומר ידוע מחלק א ומחלק ב, אך גם חומר חדש לחלוטין מחלק ב, הכולל חמישה עשר ערכים: עשרה מפרק האות למ"ד (לחם עד לקח) וחמישה מהאות מ"ם (מאד עד מגן).
- ד. נוספו השלמות לטקסט מציטוטים אצל אחרים – ר' משה אבן עזרא ואברהם בן שלמה (כפי שצינתי לעיל).
- ה. הסיבה המכרעת קשורה בי אישית, בעיסוקי המחקרי בארבעים השנים האחרונות: חשיפת החיבורים הספציפיים של חכמי הלשון הערבים שבהם השתמשו מייסדי הדקדוק והמילונאות העבריים, וכפועל יוצא ממנה – פרסום שני החיבורים החלוציים בתחום: "מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח" (1998) ו"מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברון" (2005) שהזכרתי לעיל. על החיבור הראשון – על מקורות אבן ג'נאח – כתב לי לאחר עיון בו פרופ' גדעון גולדנברג מכתב, ואני מביא ממנו שני משפטים שהם בבחינת "יהללך זר ולא פיך": "...גדוש ספר זה תגליות רבות (ומרגשות) אשר בונות נדבך על נדבך את ההבנה האמיתית של הספרות הדקדוקית העברית... התמונה המתבררת ממחקריך מעמידה את כל מחקר הדקדוק העברי בימי הביניים על בסיס חדש, ולראשונה על בסיס איתן..."

בחיבור השני – על מקורות בן ברון – חשפתי את חיבור הדקדוק הערבי שלפיו בנה בן ברון את השוואות הדקדוק באלמואזנה, והוא אֶלְגִּמֶל מאת אֶלְיָגָאִי, וכן את המילון הערבי ששימש אותו ברוב השוואות המילים, והוא מִכְתָּר אֶלְעִין מאת אֶלְיָבִי. גיליתי מאות מקומות שבהם מצטט משניהם בן ברון מילה במילה, וחדוות הגילוי נעוצה בעובדה ששני החיבורים הערביים הללו אינם נזכרים כלל ועיקר בשום קטע מקטעי אלמואזנה ששרדו ומצויים למול עינינו. גילויים אלה מאירים באור חדש את הכתוב באלמואזנה: הם תורמים להשלמות רבות במקומות בלתי קריאים; מאשרים תיקונים והשלמות של קוקובצוב, אך גם פוסלים חלק מהם; מסירים תמיהות ואי־הבנות של קוקובצוב, וכטר וחוקרים אחרים, שלא הכירו את שני החיבורים הערביים הנזכרים ועיינו בעיקר בדקדוקים ערביים מאת

מחברים אירופים מן הזמן החדש; ועוד ועוד עניינים גדולים וקטנים. לבסוף יש להעיר: לכל הרוצה להעמיק בחקר ההשפעה של חכמי הלשון הערבים על בן ברון, מומלץ לקרוא לצד המהדורה הנוכחית את שני חיבורי הקודמים "מקורות ערביים של 'ספר ההשוואה בין העברית והערבית' ליצחק בן ברון" (= מקורות ערביים של "ב"), ו"מקורות ערביים לדקדוקו של ר' יונה אבן ג'נאח" (= מקורות ריב"ג).